

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՇԱՀ ԱՔԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

Բանալի բառեր – Հյուսիսարևելյան Հայաստան, շահ Աքաս, տեղահանություն, Տավուշ, Գանձակ, Գեորգի Սասկաձե, ղզլբաշներ, վրացական ապստամբություն

XVI դ. սկզբում Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան կայսրության միջև սկսված պատերազմը որոշ դադարներով շարունակվեց մինչև 1639 թ. և ավարտվեց Կասրե Շիրինում կնքված պայմանագրով: Մեկ դարից ավելի ձգվող ռազմական գործողություններն աննախադեպ ծանր հետևանքներ ունեցան հայ ժողովրդի համար, քանի որ դրանց հիմնական թատերաբեմը Հայաստանն էր: Պարսկա-օսմանյան պատերազմների ընթացքում բռնի տեղահանությունը դարձել էր պատերազմական ռազմավարության բաղկացուցիչ մաս: Սեֆյան իշխողներն օգտագործում էին թշնամու հնարավոր գորաշարժի տարածքների ամայացման մարտավարություն¹, որը հայտնի է «այրված հողի» քաղաքականություն անվամբ:

Շահ Աքասը, որը գահ բարձրացավ 1587 թ., սրան գումարեց նաև Հայաստանի բնակչության զանգվածային տեղահանությունը²: Որպես հետևանք՝ երկրի ժողովրդագրական պատկերը փոփոխվեց: Բնակչության մի մասն արտագաղթեց, մյուս մասը բռնի տեղահանվեց, եղան հարկադրական կրոնափոխության դեպքեր: Սակայն մեծագույն աղետը շահ Աքասի իրականացրած 1604 թ. բռնագաղթն էր՝ սուրգյունը, որի հետևանքով Հայաստանի բազում գավառներ մասամբ կամ զրեթե ամբողջությամբ հայաթափ եղան:

Փորձենք պարզել՝ արդյոք Հյուսիսարևելյան Հայաստանի բնակչությունը բռնագաղթի ենթարկվել է, թե ոչ, և առհասարակ ի՞նչ պատմաժողովրդագրական փոփոխություններ է այն կրել շահ Աքասի՝ պատերազմներով ու տեղահանություններով լի կառավարման ժամանակաշրջանում: Հյուսիսարևելյան Հայաստանը, ինչպես ընդունված է, ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Գու-

¹ Այս մարտավարությունը քանիցս կիրառվել էր նաև նախկինում: Շահ Աքասի նախնիներից Թահմասպ I շահը (1524-1576), լսելով օսմանյան զորքի հնարավոր հարձակման մասին, հրամայել էր կողոպտել ու հրի մատնել այն բնակավայրերը, որոնցով ենթադրաբար պետք է անցնեք թուրքական զորքը: Տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ երկրորդ, (1601-1650 թթ.), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1959, էջ 8:

² Տե՛ս Shapur Shahbazi A., Kettenhofen E., Perry John R., Deportations // Encyclopædia Iranica, VII/3, p. 297-312:

գարք աշխարհի արևելյան գավառները, ինչպես նաև Ուտիքի ու Արցախի վերնագավառները: Ներկայումս այս տարածաշրջանը համընկնում է Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի և Լոռու մարզերին, ինչպես նաև Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում գտնվող Կուրի աջափնյա շրջաններին՝ մասնավորապես Ջակամ, Տավուշ, Շամքոր գետերի ավազաններին, ինչպես նաև Գյանջա (Գանձակ) քաղաքին ու նրա շրջակայքին: Այժմ Վրաստանի Հանրապետության կազմում է Լոռուց հյուսիս ընկած և հետագայում Բորչալու վերանվանված տարածաշրջանը:

Մինչ շահաբասյան ժամանակաշրջանը Թահմասպ I շահի ժամանակներից սկսվել էր նաև Հյուսիսարևելյան Հայաստանը թյուրքական ցեղերով բնակեցնելու Սեֆյանների քաղաքականությունը, որը շարունակեցին նրա հաջորդները¹: Վերաբնակեցված ցեղերը, հետզհետե ավելի ընդարձակ տարածքներ զբաղեցնելով, բավականին փոխել էին դրանց էթնիկ պատկերը² և դարձել քաղաքական կարևոր գործոն:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանը ևս մեծապես տուժեց պատերազմական երկարատև գործողությունների հետևանքով: Սակայն, ի տարբերություն Հայաստանի կենտրոնական և արևմտյան տարածաշրջանների, ռազմաքաղաքական գործընթացներն այստեղ այլ տրամաբանություն ունեին, ինչը մեծապես պայմանավորված էր դրանց աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկություններով: Հյուսիսարևելյան Հայաստանում պատերազմող կողմերի համար ռազմավարական առումով կարևորագույն նշանակություն ունեին Լոռու և Գանձակի սահմանային բերդերը, որոնք դեպի Վրաստան ու Շիրվան արշավանքների առանցքային հենակետերն էին: Այդ տարածաշրջանն ուներ նաև տնտեսական մեծ նշանակություն: Գանձակն ու շրջակայքը հռչակված էին մետաքսի մեծ պաշարներով, որոնք այդ ժամանակաշրջանում մեծ պահանջարկ ունեին, իսկ Սեֆյան գանձարանը նախևառաջ համալրվում էր մետաքսի առևտրից ստացվող եկամուտներով³: Այստեղով էին անցնում նաև առևտրի հանգուցային ճանապարհները⁴:

Սեֆյան տիրակալները հատկապես կարևոր նշանակություն էին տալիս Գանձակ քաղաքին ու շրջակայքին: Թահմասպ I շահը, գրավելով այս տարածքները, դրանք հանձնել էր Էմիր Շահվերդի սուլթան Զիյադ-օղլուին, որը

---

¹ **Петрушевский И. П.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 126.

² Պաշտոնական վիճակագրական տվյալների իսպառ բացակայությունն ու սկզբնաղբյուրների սակավությունը հնարավորություն չեն ընձեռում անդրադառնալու այդ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի քրիստոնյա ու մուսուլման բնակչության թվային հարաբերակցությանը:

³ **Սաֆրաստյան Ա.**, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 94:

⁴ Տե՛ս **Միմոնյան Ռ.**, Տավուշի մարզի միջնադարյան ճանապարհները // «Էջմիածին», 2001, թիվ Ե, էջ 94-107:

ղաջարների ցեղից էր¹: XVI դ. վերջում, օգտվելով Իրանում սկսված գահակալական կռիվներից, օսմանյան զորքերը 1578 թ. Լալա փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեցին Արևելյան Հայաստան²: Նրան փոխարինած Ֆերիադ փաշան 1582 թ. կարողացավ գրավել ամբողջ Արևելյան Հայաստանն ու Վրաստանը: Ինչպես ժամանակի հայկական մի սկզբնաղբյուր է ավանդում, օսմանյան սուլթանը Ֆերիադին հրամայում է գնալ Գանձակ և կարմրագլուխների՝ Սեֆյանների զորքն այնտեղից հեռացնել³: Նվաճելով Գանձակը՝ օսմանցիները ձեռնամուխ եղան բավականին ամուր պաշտպանական ամրությունների շինարարությանը: Այդ մասին հաղորդում է հայկական մեկ այլ սկզբնաղբյուր. «Եւ ի ամ ամի շինեցին բազում ամուր բերդս ի Տալիս, ի Գարի, և ի Թամանիս, Ի Թավրեզ, և ի Գանջայ, ի Շամախի և այլ տեղիս բազումս, որ էր թուով ԻԵ (25) բերդ»⁴: Ենթադրաբար այս բերդերի շինարարությունը կատարվում էր տեղի բնակիչների ներգրավմամբ, ինչն իր բացասական հետևանքներն էր ունենալու, քանզի նրանց զրկելու էին հողագործությամբ ու արհեստագործությամբ իրենց տնտեսական կարիքները հոգալու հնարավորությունից: Հյուսիսարևելյան Հայաստանում 1579 թ. համաճա-

---

¹ Ղաջարների ցեղախումբը ղզլբաշական ազդեցիկ ցեղերից էր: Թահմասպ I-ի օրոք այն հաստատվեց Գանձակում և շրջակա բնակավայրերում: Գանձակի կառավարիչները սերում էին ղաջարական Զիյադ-օղլու տոհմից: Օսմանյան զորքերի կողմից երկրամասը գրավելուց հետո ունենալով բավականին մեծ ուժեր և չհաշտվելով իրենց տիրույթների կորստյան հետ, նրանք քայլեր էին ձեռնարկում Գանձակը հետ վերցնելու ուղղությամբ: Մինչ նոր գահ բարձրացած շահ Աբասը բանակցություններ էր վարում Օսմանյան կայսրության հետ, Մուհամեդ խան Զիյադ-օղլուն պաշարեց Գանձակը: Օսմանյան կողմի բողոքներից հետո Շահ Աբասը ստիպված էր զգուշացնել Մուհամեդ խանին, որ վերացնի պաշարումը: Հետագայում՝ Սեֆյանների կողմից Գանձակի նվաճումից հետո, այն կրկին հանձնվեց Զիյադ-օղլու ցեղի կառավարմանը: Այդ ցեղը Շահ Աբասից այլ տարածքներ ևս ստացավ: Տե՛ս **Альтман М. М.**, Исторический очерк города Ганджи, часть 1, Баку, 1949, с. 44-45: Այս անցքերը մեծապես ազդեցին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի հետագա պատմության վրա: Ղաջարական այդ ցեղը, հետզհետե ավելի ընդարձակելով իր տիրույթները, պատուհաս դարձավ հայ բնակչության համար՝ աստիճանաբար հանգեցնելով շրջակա հայկական բնակավայրերի դատարկմանը: Տե՛ս նաև **Петрушевский И. П.**, նշվ. աշխ., էջ 122:

² Ըստ 1555 թ. մայիսի 25-ին կնքված Ամասիայի հաշտության պայմանագրի՝ Արևելյան Հայաստանն անցել էր Սեֆյան տերությանը, իսկ Արևմտյան Հայաստանը մնացել էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ:

³ «Իսկ ի ՌԼԷ (1588) թվականին դարձեալ հրաման ել Մուրատ խոնդկեարին յումեմն Ֆարհատ կոչեցելոյ, յառողի և շինողի Յերևանայ, զոր յառաջ քան զՕսմանն նայ յուներ զգորապետութիւն կողմանս յարևելից յետ Լալային, և այժմ վերստին զիր յառաջին իշխանութիւնն շնորհեաց նմայ. և առաքեաց ի վերայ Գանձայոյ՝ հեռացուցանել զմնացեալ Կարմրագլուխքն, որ յանդ և շինել ի նմա բերդ և դառնալ: Որ և եկն իսկ ծանր գաւրու և արար ըստ հրամանի խոնդկեարին»: Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 246:

⁴ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, կազմեցին Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 217:

րակ բռնկվեց, որին հաջորդեց սովը՝ դառնալով բնակչության մի զգալի հատվածի մահվան պատճառ¹:

Շահ Աբասը ներքին խռովությունները ճնշելու, ինչպես նաև բանակը վերակազմավորելու նպատակով 1590 թ. հաշտություն է կնքում Օսմանյան կայսրության հետ, ըստ որի՝ վերջինիս են անցնում Հայաստանը, Վրաստանն ու Ատրպատականը²: Տիրելով Հյուսիսարևելյան Հայաստանին և շատ նեղություններ պատճառելով կայսրության նոր հպատակներին՝ թուրքական զորքը շուտով վաստակում է բնակչության ատելությունը: Առաքել Դավրիժեցին նշում է, որ հայ ավագանին, ինչպես նաև կաթողիկոսներ Դավիթն ու Մելիքսեթը օգնության խնդրանքով գնացել են շահ Աբասի մոտ, քանի որ «յոժ չարաչար նեղութեամբ նեղէին զնոսա ազգն Օսմանցոց ծանր հարկապահանջութեամբ, և կեղեքմամբ զրկէին և կողոպտէին, և հաւատոց կուռէճութիւն (խստություն – *Մ. Ե.*) առնէին, և այլ բազումք տառապանօք չարչարէին»³: Հյուսիսարևելյան Հայաստանի մեծամեծերից նույնպես շահին դիմողներ եղել են. «Իսկ յաշխարհէն Ադուանից՝ և յազգէն Հայոց գնացին Մարտիսան բէկն և իւր եղբայր Նազարն ի յՈսկանապատ գեղջէ. Օղլան քէշիշն և իւր եղբայր Ղալաբէկին ի Հաթերք գեղջէ: Ջալալ բէկն իւր եղբոր որդուքն ի Խաչենոյ: Մելիք Սուջումն ի Դիզակայ. Մելիք Փաշիկն ի Քոչիզ գեղջէ. Մելիք Բաբէն ի Բրետիս գեղջէ. Մելքիսէթ եպիսկոպոսն ի վերին Ջակամայ ի Մելիքգատայ գեղջէ»⁴:

Չհամակերպվելով տարածքային մեծ կորուստների փաստին՝ շահ Աբասը հարմար առիթ էր որոնում կորցրածը հետ բերելու համար: Շուտով Օսմանյան կայսրությունում բռնկվում է ջալալիների ապստամբությունը⁵: Շահ Աբասը, որն ուշիուշով հետևում էր Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող անցքերին, օգտվելով նպաստավոր պայմաններից, սկսեց ռազմական զործողությունները, 1603 թ. ամռանը գրավեց Թավրիզը, այնուհետև՝ Նախիջևանը, իսկ 1604 թ. մայիսի 28-ին՝ նաև Երևանի բերդը⁶:

Սակայն մինչ Երևանի բերդի գրավումը Սեֆյան շահն Ամիրգունա խանի զլխավորությամբ հետախուզական զորախումբ է ուղարկում Հյուսիսարևելյան Հայաստան: Վերջինս պետք է հարձակողական զործողություններով թուլացնէր Գանձակի կայազորը, որպեսզի այն հանկարծակի չհարձակվեր պարսկական զորքերի վրա: Շահի հանձնարարությունը ճշգրտորեն կատարվում է: Ամիրգունա խանը երկու ամիս շարունակ ասպատակում է

¹ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, էջ 242-243:

² Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, 2014, էջ 601:

³ **Առաքել Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, Երևան, 1990, էջ 63:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966, էջ 45:

⁶ Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, էջ 602:

Գանձակն ու շրջակայքը՝ մեծ կորուստներ պատճառելով թուրքերին, ինչպես նաև բնակչությանը. «Եվ նա գնացեալ ի Գանջայ եկեց ամիսս երկուս, և իբրև գիտաց թէ տկար են Օսմանցիք՝ և ոչ կարեն զայն առնել, յայնժամ զերկիրն Գանձակայ՝ ուր և կարաց հասնել, հրո ճարակ տուեալ և սրով մաշեալ, զոչս կոտորեաց, զօրս աւերեալ զերեաց աղիսիւք և ընտանեօք և բերեալ էած յԵրևան ի լիութիւն և ի յղփութիւն բանակին Պարսից»¹:

Ամիրգունա խանի հարձակումներից առավելապես տուժում են Գանձակի շրջակայքի հայկական բնակավայրերը²: Գերեվարվածների թվաքանակի մասին տվյալներ չկան: Սակայն Առաքել Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունն ու ի մասնավորի նրա՝ գերվածների ճակատագրի մասին ակնարկած «ի լիութիւն և ի յղփութիւն բանակին Պարսից» արտահայտությունը ստիպում են կարծել, որ տեղի ունեցածը համակարգված բռնագաղթ չի կարելի համարել: Այստեղ գործ ունենք արշավող զորքի գործողությունների հետ, որը բնակչությանը գերեվարում էր՝ հետագայում վաճառելու կամ տարաբնույթ ծանր աշխատանքներում օգտագործելու նպատակով:

Իսկ ահա Լոռուն տիրելու համար շահ Աբասը նախընտրեց օգտագործել իր դիվանագիտական հմտությունները: Վրաց արքաները մշտապես հավակնում էին Լոռուն և շրջակա տարածքներին, որոնք նույնպես անցել էին օսմանցիներին³: Օգտվելով նպաստավոր պայմաններից՝ Քարթլիի թագավոր Գեորգին 1601 թ. գրավում է Լոռին⁴: Երբ շահ Աբասը պաշարում է Երևանի բերդը, նրան են ներկայանում Գեորգին ու Կախեթի թագավոր Ալեքսանդրը, որոնք իրենց զորքերով մասնակցում են Երևանի պաշարմանը⁵: Այնուհետև, երբ արդեն բերդը գրավված էր, «շահ Աբասը Գեորգ թագավորից խնդրեց Լոռին և Լոռու բերդը: Եվ Գեորգին զիջեց այն, քանի որ չէր կարող մերժել շահ Աբասին: Եվ Լոռու բերդը գրավեց շահ Աբասը, որն և մտցրեց այնտեղ իր զորքը. ապա տուն վերադարձավ»⁶: Այսպիսով շահ Աբասը տիրում է նաև Լոռու բերդին: Ինչ վերաբերում է Գանձակին, ապա այն շարունակում է մնալ օսմանյան կայսրության հսկողության ներքո:

Երևանի բերդը գրավելուց հետո պարսկական զորքերը շարժվում են Կարսի ուղղությամբ, սակայն հասնելով Շիրակավան՝ լուր են ստանում, որ օսմանյան զորքերը Ջլալ օղլի Սինան փաշայի գլխավորությամբ արդեն

---

¹ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 70:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «1583 թ. խոնջարը մեծ զորք ուղարկեց. Օսմանցիք եկան ու մոտեցան Լոռուն որն և գրավեցին»: Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 62:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում էջ 63:

⁵ Տե՛ս Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 139:

⁶ Նույն տեղում:

Էրզրում քաղաքում են¹: Խուսափելով ճակատամարտից՝ Աբասը հրամայում է Երևանով նահանջել դեպի Թավրիզ, այրել հացահատիկի պաշարները, իսկ բնակչությանը գաղթեցնել դեպի թիկունք: Ավերվում ու ամայացվում է թուրքական ռազմերթի հնարավոր երթուղին, իսկ ժողովուրդը քշվում է Արարատյան դաշտավայր, ապա՝ դեպի Իրան:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու շահաբայան բռնագաղթի հետևանքով դատարկվել են Նախիջևանը, Լոռին, Գեղամա ծովեզերքը, Կարսի գյուղերի մի մասը, Ապարանը, Շիրակավանը, Զարիշատը, Կաղզվանը, Ալաշկերտը, Մակուն, Աղբակը, Սալմաստը, Խոյը, Երևանը, Կոտայքը, Ծաղկունքի ձորը, Ուրծաձորը, Գառնու ձորը: Իսկ մինչ այդ Կարինից, Վանից, Արճեշից, Արծկեից, Բասենից, Խնուսից դեպի Երևան բերվածները արդեն քշվել էին Իրան²: Ինչպես տեսնում ենք, մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանները, բացառությամբ Լոռու, ներառված չեն բռնագաղթի ենթարկված բնակավայրերի թվում: Հյուսիսարևելյան Հայաստանից արտաքսվածները հենց այն գերիներն էին, որոնց դեռևս Երևանի պաշարման ժամանակ Ամիրգունա խանը բերել էր բանակատեղի: Այս բնակչությունը, ըստ Առաքել Դավրիժեցու, Պարսկաստան էր տեղափոխվել դեռևս 1604 թ. մեծ գաղթից առաջ³: Տեղափոխության փաստը ու դրա հիշատակություններն արդեն իսկ վկայում են, որ նրանք որոշակի թիվ են կազմել: Այդուհանդերձ, կարծում ենք՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստանը տեղահանությունից հիմնականում զերծ է մնացել: 1614 թ. գրված մեկ այլ հիշատակարանում գրիչը, բացի Առաքել Դավրիժեցու հաղորդած տվյալներից, թվարկում է նաև այլ բնակավայրեր: Մասնավորապես, ըստ նրա՝ 1604 թ. տեղահանվել են նաև Շաքիի, Շիրվանի ու Գանձակի բնակիչները⁴: Վստահաբար կարող ենք պնդել, որ գրիչն ակնհայտ չափազանցված տեղեկություն է հաղորդում: Նրա հիշատակած բնակավայրերի մի զգալի մասում 1604 թ. ղզբաշակյան զորքեր դեռևս չէին եղել: Բացի այդ, հիշատակարանը գրված է Վանում, իսկ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում այդ տարիներին գրված ձեռագիր հիշատակարաններն այլ պատկեր են ներկայացնում: Մեր մոտեցման օգտին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում պահպանվել են մահարձաններ, որոնք թվագրված են XVI դ. վերջին և XVII դ. առաջին տասնամյակի երկրորդ կեսին:

Խոսքը ՀՀ Տավուշի մարզի Բերդ համայնքի Մովսես գյուղի հին գերեզմանոցում պահպանված գերեզմանաքարերի մասին է: Սա ևս մեկ կարևոր

¹ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 77:

² Տե՛ս նույն տեղում էջ 87:

³ Տե՛ս նույն տեղում էջ 75-76:

⁴ Ցուցակ ձեռագրաց որ ի Հանդես ամսօրեայ, խմբագրությամբ Հ. Ոսկեանի, Վիեննա, 1976, էջ 114:

վկայություն է, որ Հյուսիսարևելյան Հայաստանը մեծամասամբ գերծ է մնացել բռնի տեղահանությունից¹:

Ամիրգունա խանը թեև սկզբում ասպատակեց Գանձակի շրջակայքը, սակայն քանի դեռ Երևանի բերդը գրավված չէր, Գանձակի նվաճումը ղզլբաշների ծրագրերում ընդգրկված չէր: Երբ պարսկական զորքերը սկսեցին նահանջել, Գանձակի թուրքերը գործողությունների ազատություն ստացան և սկսեցին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի բնակավայրերի կողոպուտն ու բնակչության գերեվարությունը: Չանգվածային բռնագաղթից խույս տված բնակչությունը ենթարկվեց օսմանյան զորքերի հալածանքներին: 1604 թ. գրված ձեռագրի հիշատակարանի գրիչը մանրամասներ է հաղորդում թուրքերի կողոպուտների ու վայրագությունների մասին. «Ես մեղաւոր [Ակոբ] էրեցս գիրեցի զգիրս ի դառն և ի դժար ժամանակի, որ շահ Ապագն էլաւ ի Խորասանայ աւեր[ե]աց զՀայոց աշխարհս՝ Արգրումայ մինչև ի Շրվան: Յուսմանլուն Բ [2] անգամ գնաց ի երկիրն Գեղամայ, բազում գերիս գեր[ե]աց՝ ի քահանայի[ց] և սարկաւաքաց, Աւեղարանաց և ի գրոց: Տարան ի քաղաքն Գանձակոյ վաճառեցին որդիքն ի վեր[այ] հարցն, կինն ի վերայ յայրոն, որն ճ (100) մարչիլ, որն Ծ (50), այլ աւել և պակաս»²: Թուրքական զորքերը Գանձակի շրջակայքով չեն բավարարվել և հասել են մինչև Գեղամա երկիրը: Այս տեղեկությունը հաստատում է նաև Դավիթ եպիսկոպոսը 1606 թ. գրված Ավետարանի հիշատակարանում՝ նշելով հետևյալը. «Յորժամ հեռացաւ շահն երկրէս Հայոց, արձակեցաւ անողորմ ազգն Ասմանին ի վերա մնացելոցն երկրին Գեղամայ, որ ոչ կարացին տանել ազգն Պարսից»³: Մա ևս մի վկայություն է, որ Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջանների բնակչությունը, պայմանավորված լեռնային ռելիեֆի առանձնահատկությամբ, մեծամասամբ գերծ էր մնացել շահաբայան տեղահանությունից:

Անցնելով Արևելյան Հայաստան՝ Սինան փաշան ականատես եղավ ամայացած ու ավերված բնակավայրերի: Հասկանալով, որ հետագա առաջխաղացումը վտանգավոր է, և առկա է թիկունքից վերջնականապես կտրվելու սպառնալիք, նա նահանջեց Վան՝ ձմեռելու⁴: Հաջորդ տարի Սինան փաշայի ձեռնարկումները հաջողություններ չունեցան: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Թավրիզից ոչ հեռու՝ Սոֆիան գյուղի մերձակայքում, որտեղ օսմանյան զորքերը ջախջախվեցին: Սինան փաշան հազիվհազ կարողացավ փախչել Ամիդ, որտեղ շուտով մահացավ⁵:

---

¹ Այս տեղեկությունը մեզ հաղորդել է այդ արձանագրություններն ընթերցած, պատմական գիտությունների թեկաձու Արտաշես Շահնազարյանը:

² Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 134:

³ Նույն տեղում էջ 218:

⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

Մինան փաշայի պարտությունից հետո՝ 1606 թ. գարնանը, շահ Աբասը ձեռնամուխ է լինում Հյուսիսարևելյան Հայաստանի գրավմանը: Ղզլբաշական զորքերը գրավում են երկրամասի մեծ մասը և պաշարում Գանձակի բերդը: Քանի որ պաշարումն ավելի քան երեք ամիս ձգձգվում էր, շահը հենց տեղում ձուլել է տալիս երկու թնդանոթ և սկսում բերդի ոմբակոծումը¹: Ի վերջո ղզլբաշները թափանցում են բերդ և այն գրավում: Թվով 2500 հոգանոց կայազորը հանձնվում է: Շահ Աբասն այստեղ թողնում է կայազոր և քաղաքն ու բերդը հանձնում Ադսադ Մահմադ Զիյադ-օղլու խանին², որը դաջարների ցեղից էր³: Ի տարբերություն նախորդ արշավանքի՝ պարսկական զորքերն այս անգամ բնակչության նկատմամբ ավելի մեղմ էին տրամադրված: Անձամբ շահն էր զորքերին կարգադրել հալածանքների չդիմել. «...հրաման արարեալ իւրոց զօրացն մի զոք խուել՝ և մի զոք բռնադատել ի բնակչաց երկրին»⁴: Բացի այդ, շահի հեռանալուց հետո, ինչպես նշվեց, թուրքական զորքերը մեծ նեղություն էին պատճառել շրջակա բնակավայրերին, և բնավ պատահական չէր, որ շատ վայրերում շահ Աբասին օժանդակում էին հայ մեկիքները⁵: Առանձին շրջաններում հայ մեկիքները պահպանել էին իրենց տիրույթները և շահ Աբասի արշավանքների ժամանակ ևս կարողացել կենսունակ գտնվել: Տեղի բնակչությունը հիմնականում չտեղահանվեց Պարսկաստանի խորքեր: Նպատակ ունենալով հետագայում արշավել Վրաստան ու Շիրվան՝ շահը դժվար թե հակված լիներ ամայացնելու իր ապագա զորաշարժի երթուղին: Գրավելով Գանձակը՝ նա անցավ Վրաստան և առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Թիֆլիս, «զի միաբանութիւն էր ի մէջ Պարսից և Վրաց»⁶: Ավարտելով իր արշավանքը՝ շահը Գեղարքունիքով վերադարձավ Թավրիզ:

Օսմանյան կայսրությունն ալեկոծած ջալալիների շարժումը, որը պատուհաս դարձավ հայ բնակչության համար ու հանգեցրեց այդ պետության հայաբնակ գավառներում ժողովրդագրական լուրջ փոփոխությունների, իր արձագանքը գտավ նաև Արևելյան Հայաստանում: Պարսկական գաղթից մազապուրծ եղած բնակչությունն այս անգամ կանգնած էր ջալալիների դեմ հանդիման: Նրանց հարձակումներից հատկապես տուժեցին Կարբիի, Գառ-

¹ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 113:

² Տե՛ս **Альтман М. М.**, նշվ. աշխ., էջ 46:

³ Ղաջարական ցեղն ավելի ամուր արմատներ է ձգում այս տարածքներում և մինչև 1804 թ. կարճատև ընդհատումներով իր ձեռքում է պահում Գանձակն ու շրջակայքը:

⁴ **Առաքել Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 112:

⁵ Գեղարքունիքի մեկիք Շահնագարը, որը քաջությամբ աչքի էր ընկել թուրքերի դեմ կռիվներում, կարողացել էր իր ժողովրդի մեծ մասին գերծ պահել թուրքական զերությունից ու կոտորածից: Շահն անձամբ պատվեց նրան՝ հյուրընկալվելով նրա տանը և տալով պարգևներ: Առավել մանրամասն տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 219:

⁶ **Առաքել Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 114:

նու, Կողբի, Կարսի, Ապարանի ու շրջակա հայկական շեները: Բնակչության մի մասը հարկադրված էր տեղափոխվել Հյուսիսարևելյան Հայաստանի շրջաններ. «Եւ ի գյուղն Ուշական կալեալ զայլ ոմն այր կախեալ յերկուորացս տանջէին ցուցանել պահուստ, և զայն տեսեալ մես գեղականացն առեալ զընտանիս իւրեանց փախեան ի գավառս Գեղարքունի»¹:

Ձալալիների շարժումն Արևելյան Հայաստանում ստացել էր այլ բովանդակություն: Այն խաժամուժ ավագակախմբերի՝ ավերածությունների ու կողոպուտի միտված շարժում էր հիշեցնում: Այդ է վկայում նաև Առաքել Դավրիժեցու մասնավորապես հետևյալ վկայությունը. «Այլ և ի քրիստոնէից ազգէ՛ արք ոմանք, որք ոչ ունէին զերկիւղն Աստուծոյ ինքեանս իբրև տէսանէին թէ այլազգիքն այսպէս առնեն, ինքեանք ևս սկսան այսպէս առնել. Վասն զի աչոք տեսին և սրտիւ յօժարեցան...»²: Խորամուխ չլինելով ջալալիների ասպատակությունների նկարագրության մեջ՝ նշենք, որ դրանց հետևանքով Արևելյան Հայաստանի էթնիկ պատկերը մեծապես փոխվեց: Հատկապես դատարկվեցին հայոց միջնաշխարհի բնակավայրերը: Առաքել Դավրիժեցին նշում է, որ հալածանքներից խուսափելու համար հայ բնակչությունը բռնում է գաղթի ճանապարհը. «Եւ յայսմ ժամանակին եղեն ցիր և ցան ազգն Հայոց և գնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կելոյ և ապրելոյ»³: Պարսկա-օսմանյան պատերազմի, բնակչության բռնի գաղթի և ջալալիների ավերածությունների պատճառով Հայաստանում սով բռնկվեց, որը սկսվեց 1606 թ. և ավարտվեց 1610 թ.⁴:

Հետագա տարիներին Հյուսիսարևելյան Հայաստանում հարաբերական անդորր էր: Ժողովուրդը կարծես ուշքի էր գալիս միմյանց հաջորդած ցնցումներից: Ժամանակի գրիչը 1610 թ. Ղարամուրատ գյուղում ընդօրինակած Հայսմավուրքի իր չափածո հիշատակարանում այսպէս է ներկայացնում իրավիճակը.

«...Ամէն երկրի խաներ նըստան,
Եւ շինութեան սկիզբն արարան,
Շատ եկեղեցիք շինեցան,
Բազմաց խորհուրդըն կատարեցան»⁵:

Շարունակելով հիշատակարանը՝ գրիչը նաև ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում Հյուսիսարևելյան Հայաստանում տեղի ունեցող ժողովրդագրական ներքին տեղաշարժերի վերաբերյալ.

«Մէկն Աղաբաբիս է բազմաց,
Իւր խաչին մոտ վիմէն փորեաց,

---

¹ Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 114:

² Նույն տեղում, էջ 107:

³ Նույն տեղում, էջ 109:

⁴ Նույն տեղում, էջ 112:

⁵ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 367:

Ժամատեղով խորան շինեաց,
Ներքև վիմին զուգ ջրրադաց:
Երբ Օմարաց ազգն հատան,
Սոքա **Չաթախ** գեղն թողան,
Մեծ **Ղարամուրատըն** դարձան,
Ներքին շենըն մընաց ու(ն)այն»¹:

Հարաբերական այս անդորրը Քարթլիում ու Կախեթում ծավալված ռազմական գործողությունների հետևանքով խաթարվեց: Թուրք-վրացական հնարավոր դաշինքից երկյուղելով՝ շահ Աբասը ուշադրության կենտրոնում էր պահում վասալական կախման մեջ գտնվող Քարթլիի և Կախեթի թագավորությունները: Նա հարմար առիթ էր որոնում վերջնականապես վերացնելու դրանք: Ղզրաշական զորքերը 1614 թ. Գանձակով շարժվեցին դեպի Վրաստան: Քարթլիի ու Կախեթի բնակչությունը բռնի տեղահանվում է ու տարվում Իրանի խորքերը²: Հյուսիսարևելյան Հայաստանի մի շարք բնակավայրեր ևս, գտնվելով վրացական թագավորությունների կազմում, անմասն չմնացին բռնագաղթից: Առաքել Դավրիժեցին, մանրամասն նկարագրելով հայերի բռնագաղթը, նշում է, որ այն տեղի է ունեցել մի քանի փուլով³: Այնուհետև թվարկելով հայաթափված բնակավայրերը՝ պատմիչը հիշատակում է նաև Լոռին, որն ամենայն հավանականությամբ հայաթափվել է շահ Աբասի վրացական արշավանքի ժամանակ:

Շահ Աբասի նախկին կողմնակից Գեորգի Սաակաձեի գլխավորությամբ 1625 թ. Վրաստանում բռնկվեց հուժկու ապստամբություն: Վրացական գործախմբերը սկսեցին ղզրաշներին իրենց երկրից հետևողականորեն վռնդել: Ապստամբությունը մեծ թափով ալեկոծեց նաև Հյուսիսարևելյան Հայաստանը: Գեորգի Սաակաձեն ասպատակում է նաև Գանձակն ու շրջակա գյուղերը, իսկ ցաքուցրիվ ղզրաշական զորքերը չեն կարողանում լուրջ դիմադրել: Այս արշավանքը ծանր հետևանքներ է ունենում Հյուսիսարևելյան Հայաստանի բնակավայրերի համար: Վրացական զորքերը հավասարապես կոտորում ու գերեվարում էին նաև հայ բնակչությանը, հայկական բնակավայրերը հրի մատնում, հասնում մինչև Արցախի սահմաններ: Ժամանակի գրիչն ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում վրաց ապստամբների գործողությունների մասին: Վրաց զորքերը հավասարապես կոտորում ու գերեվարում են թե՛ հայերին և թե՛ մուսուլմաններին. «Նորոգեցո գիրս այն տարին, որ ազգն Վրաց Մովրաւ (Գեորգի Սաակաձե – *Ս. Ե.*) ասին անուն նորայ, վասն մեր մեղաց եկեալ բազում հեծելաւք հասաօ ի Գանձակ, որ այժ [մ] Գանջայ ասի: Եւ ոչ ոք եգ անդ ազգէն ղզրլպաշի, քանզի [յ] որժամ լուան գալն Վրաց փախըստական եղէն ի նմանէ: Եւ յանիրավ ազգն Վրաց արձակեցօ ի վերա

¹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հ. Ա, էջ 367:

² Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, История царства грузинского, Тбилиси, 1976, с. 31:

³ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, նշվ. աշխ., էջ 147:

Հայոյց ազգիս՝ Գետաշենու հետ մինչ ի պարսումեցիք Ա [1] աւուր գերացուցին դաշտ ու սար, հայք և թուրք ի միասին.// և զձեռն անկեալն զոմն սպանին, զոմն վիրաւորեցին և բազումս գերի տարան որ անթիւ, շատ աւերս ած ի վերայ աշխարհիս»¹: Ի վերջո վրացական ապստամբությունը ճնշվեց², որը, սակայն, ծանր հետևանքներ ունեցավ հայ բնակչության համար:

Այսպիսով, թեպետ Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը գերծ չմնաց շահ Աբասի կառավարման տարներին Հայաստանին պատուհասած արհավիրքներից, սակայն, ի տարբերություն մյուս տարածաշրջանների, այն չենթարկվեց զանգվածային ու համակարգված բռնագաղթի: Թեև որոշ ուսումնասիրողներ նշում են, թե այս տարածաշրջանի բնակչությունը ևս բռնի տեղահանվել է³, սակայն նման պնդումներն աղբյուրագիտական նյութերով չեն հաստատվում: Դրանք շատ ավելի հետազայում ստեղծված պատմական երկասիրություններ են, որոնց հեղինակներն այս կամ այն բնակավայրի հայաթափումը ավանդաբար կապում են շահ Աբասի բռնագաղթի հետ⁴:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած պատմաժողովրդագրական գործընթացների պատճառը նաև վրաց-իրանական ռազմական բախումներն էին: Արդյունքում հայկական բնակավայրերը թե՛ վրացական և թե՛ ղզլբաշական զորքերի համար դառնում էին թիրախ: Վրաց-իրանական հակամարտությամբ էր պայմանավորված նաև այն հանգամանքը, որ տարածաշրջանում հետզհետե սկսեցին կարևոր գործոն դառնալ դեռևս նախորդ դարում այնտեղ հաստատված և շահ Աբասի կողմից հովանավորվող թյուրքական ցեղերը: Շահ Աբասը, զգուշանալով վրացական խռովությունից, հայ-վրացական սահմանին սկսեց ավելի ամրապնդել թյուրքական ցեղերի իշխանությունը: Հայկական մի շարք բնակավայրերում հաստատվեցին թյուրքալեզու նոր բնակիչներ:

Андралик Есаян – Этнографические изменения в Северо-Восточной Армении в годы правления шаха Аббаса

К началу XVII века, после того как в Сефевидской Персии к власти пришёл шах Аббас, вновь началась война между Персией и Турцией. Военные действия, продолжавшиеся более века, имели беспрецедентные серьезные последствия для армянского народа, потому что основной ареной военных действий стала Армения. Главной трагедией была депортация армян в 1604 году, организованная шахом Аббасом, вследствие чего многие регионы Армении были частично или почти полностью очищены от армян. Несмотря на то, что Северо-Восточная Армения тоже не избежала бедствий, которые преследовали Армению в годы правления шаха Аббаса, Северо-Восточная Армения, в отличие от других регионов, не подвергалась массовой и систематической депортации.

¹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, էջ 206:

² Տե՛ս **Eskandar Beg Monshi**, History of Shah Abbas the Great, vol. II, Boulder, Colorado, 1930, p. 1250:

³ Տե՛ս Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 51:

⁴ Տե՛ս **Մակար Եպիս. Բարխուտարեանց**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 330:

Процессы в Северо-Восточной Армении также были обусловлены грузино-персидскими военными столкновениями. В результате армянские поселения стали мишенью как для грузинских, так и для кызылбашских войск.

Andranik Yesayan – *Demographic Shifts in Northeast Armenia under the Rule of Shah Abbas*

Shah Abbas came to power in Safavid Persia at the beginning of the 17th century by the time the war between Persia and Turkey had started. The military actions which lasted for more than a century had unprecedented serious consequences for the Armenian people, because Armenia was the main stage of military actions. The main tragedy was the deportation of 1604 organized by Shah Abbas. As a result, many provinces of Armenia were partially or completely abandoned. Even though Northeast Armenia did not escape the disasters that plagued Armenia during the reign of Shah Abbas, deportations in those regions were not massive and systematic unlike in other regions. Historical and demographic processes in Northeast Armenia were also caused by the Georgian-Iranian military clashes. As a result, Armenian settlements became a target for both Georgian and Kizilbash troops.

Ներկայացվել է 24.11.2019

Գրախոսվել է 14.01.2020

Ընդունվել է տպագրության 10.03.2020